
Ivan Avdić, Dimitrije Marković i Ana Murganić

Kamene grobne konstrukcije u okolini Valjeva

U okviru ispitivanja srednjovekovnih kamenih grobnica u okviru manastirskih kompleksa valjevskog kraja izvršeno je njihovo datovanje, analizirane forme grobova, kao i detaljno ispitivanje pokojnika sahranjenih u njima. Prisustvo kamenih grobnica, ukupno 86 njih, konstatovano je na nekropolama u četiri manastira: Slavkovic, Gračanica, Dići i Petnica. Utvrđeno je da se kamene grobnice javljaju u periodu od XIV do XIX veka, kao i da se nalaze isključivo u okviru manastirskog kompleksa, unutar crkve i uz zidove crkve. Mogu se izdvojiti četiri vrste grobnih konstrukcija. Najzastupljeniji oblici su kamene konstrukcije, kamenje poredano oko glave i nogu, kameni sarkofazi kao i izuzeci u vidu kamenih ploča ispod glave i konstrukcije na dve vode. Takođe je primećeno da pol i starost nisu uslovljavali oblike ovih konstrukcija. Analiza kamenih grobnih konstrukcija i skeleta sahranjenih u njima ukazuju na to da su u ovim grobnicama uglavnom sahranjeni viđeniji ljudi ili crkveni velikodostojnici.

Uvod

Arheološka istraživanja sprovedena u valjevskom kraju pružaju podatke o kamenim grobnim konstrukcijama koje su nastale u periodu od XIV do XIX veka. Pod kamenim grobnim konstrukcijama podrazumevamo sve grobove koju u svom sastavu imaju kamen, gde je iz analize proisteklo da se on može javiti na više načina: 1) grobovi sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave 2) kameni sanduci 3)

sarkofazi 4) kamene ploče ispod glave 5) kamene konstrukcije na dve vode 6) grob kome je pod popločan oblucima. Grobovi ovih tipova pronađeni su u okviru nekropola manastira valjevskog kraja kao što su Gračanica, Slavkovic, Dići, Petnička crkva i Pustinja (slika 1). Nasuprot prethodnim lokalitetima, informacije o Pustinji su veoma oskudne. Jedino što je poznato jeste da na lokalitetu Pustinja imaju tri grobne konstrukcije koje ulaze u profil crkve. Grobovi se nalaze na relativno maloj teritoriji i imaju određene karakteristike koje se ogledaju u izgledu grobne konstrukcije, položaju u odnosu na crkvu, osobine osobe sahranjene u njima, kao i grobnim prilozima.

Prevažodno su evidentirani oblici i materijali kamenih konstrukcija, njihov položaj u odnosu na crkvu, kao i vreme njihovog nastanka. Takođe, ispitano je da li je određena forma kamenih grobnica uslovljena starosnom ili polnom građom. Neophodno je bilo i evidentiranje prisustva ili odsustva grobnog inventara, koji bi mogao ukazati na društveni status pokojnika, ali i na običaje pri sahranjivanju.

Davanje odgovora na postavljena pitanja u nekim segmentima nije bilo nemoguće zbog nedostatka potrebne literature i nepotpunih podataka sa lokaliteta Dići, Gračanica, Pustinja i Petnička crkva. Takođe je bilo potrebno utvrditi polnu i starosnu pripadnost pokojnika, ali na osnovu delimičnih podataka ovo pitanje ostalo je nedovoljno istraženo.

Građa je obuhvatala prikupljenu dokumentaciju sa arheoloških iskopavanja na manastirskim nekropolama. Nakon toga pristupili smo analizi i sistematizaciji podataka, kao i realizaciji samog rada.

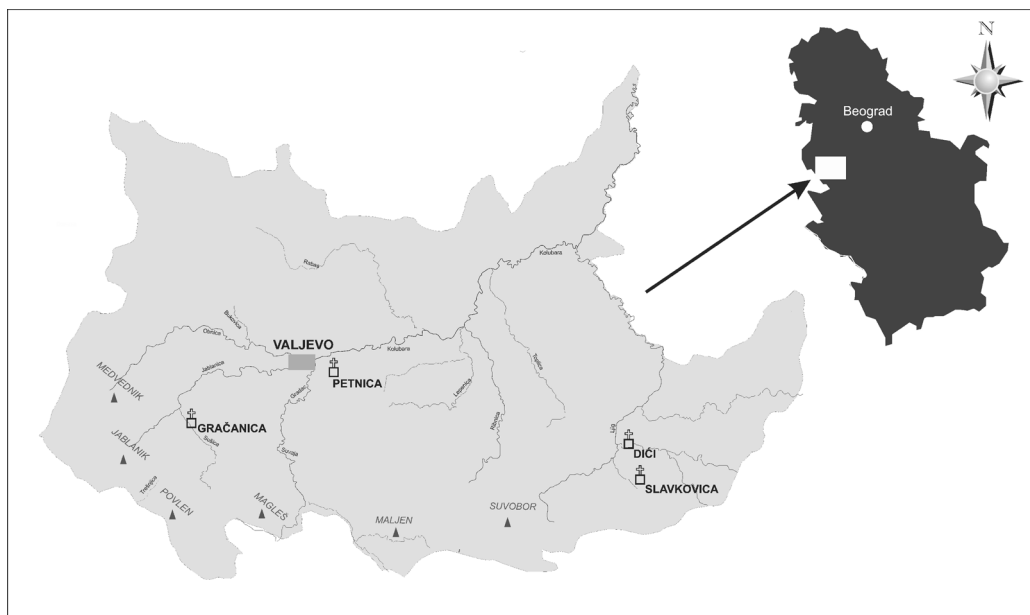

Ivan Avdić (1994), Kragujevac, Ljube Vučkovića 6/19, učenik 2. razreda II kragujevačke Gimnazije

Dimitrije Marković (1993), Kruševac, Lomnička 20, učenik 3. razreda Gimnazije u Kruševcu

Ana Murganić (1993), Kruševac, Balšićeva 15, učenica 3. razreda Gimnazije u Kruševcu

MENTOR: Tamara Pavlović, student 3. godine arheologije, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu

Slika 1. Karta lokaliteta u kojima su pronađene kamene grobne konstrukcije

Figure 1. Map of the sites on which the stone grave constructions were found

Rezultati istraživanja

Na osnovu oblika kamenih konstrukcija izdvojeni su sledeći tipovi po kojima je izvršena sistematizacija: 1) grobovi sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave 2) kameni sanduci 3) sarkofazi 4) kamene ploče ispod glave 5) kamene konstrukcije na dve vode 6) grob kome je pod popločan oblicima.

Najjednostavnija i najstarija vrsta konstrukcija jeste grob sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave (slika 2) i ovakav tip grobova je pronađen na lokalitetima Slavkovica, Gračanica i Dići.

Na lokalitetu Slavkovica ove forme konstatujemo u severoistočnom i južnom delu nekropole, kao i jedan grob unutar same crkve i jedan u sondi van porte. Većina grobova pruža se pravcem zapad-istok, osim jednog izuzetka koji ima orijentaciju sever-jug. Pokojnici su sahranjivani ispruženi na leđima, dok su im ruke bile položene na stomak ili grudi. U ovoj vrsti grobova prevladavaju skeleti muškog pola, uz prisustvo jednog groba u kojem je sahranjeno dete. Što se tiče starosti pokojnika, ona je raznolika i kreće se od 8 do preko 70 godina starosti.

Nalazi unutar grobova su jako retki, ali ipak ima grobnih inventara poput tkanine i metalnih pločica.

Za razliku od Slavkovice, na lokalitetu Gračanica je pronađen znatno manji broj grobova sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave. Svi grobovi su orijentisani po pravcu zapad-istok, a datuju se od XVII do XVIII veka. Pokojnici su uglavnom položeni na leđa, sa jednim izuzetkom gde je evidentiran dislociran skelet. Polna pripadnost je nepoznata, osim u jednom slučaju gde se razaznaje osoba ženskog pola, starosti od 60 godina. Pronađen je veliki broj grobnih nalaza među kojima su staklo, životinjske kosti, nekoliko fresaka i dva eksera (Stojić 2011: 76).

Na lokalitetu Dići pronađena su tri groba ovog tipa koja su locirana istočno od crkve. Skeleti su ispruženi na leđima, dok je jedan dislociran. Nepoznat je pol i starost skeleta, a grobnih priloga nema. Grobovi su slabo obrađeni, kako arheološki, tako i antropološki, stoga postoji veoma mali broj informacija.

Drugi tip podrazumeva grobove kod kojih je glava pokojnika položena na kamenu ploču. Pro-

Slika 2. Grob sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave (Madas 1984)

Figure 2. Grave with the stones located around the head of the deceased (Madas 1984)

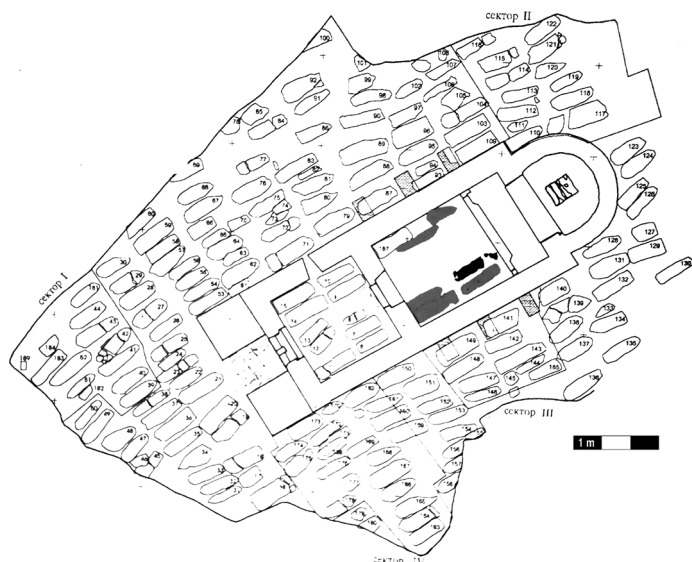
nađen je po jedan grob ovog tipa na lokalitetu Gračanica i Dići. Za razliku od Dići, gde od informacija postoji samo to da je konstatovan jedan grob tog tipa, za grob na lokalitetu Gračanica se zna da je orijentisan pravcem zapad-istok i da je pokojnik ženskog pola, nepoznate starosti, kao i da u grobu nema priloga.

Za razliku od predhodna dva, treći tip konstrukcija je malo složeniji – to su grobovi čiji je pod popločan oblucima. Konstatovan je samo jedan ovakav grob i to na lokalitetu Gračanica. Ni ovde nisu poznati pol i starost pokojnika, niti je bilo ikakvih grobnih priloga. Grob je orijentisan pravcem zapad-istok

U četvrtu grupu svrstavamo jedinstven slučaj kamene grobne konstrukcije na dve vode (slika 4), konstatovane na lokalitetu Gračanica. Grob se pruža pravcem zapad-istok i u njemu je pronađen skelet položen na leđa, čija je polna pripadnost nepoznata. Pokojnik je starosti 40-59 godina. Grobnih priloga nije bilo.

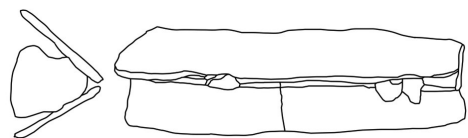
Peti i najmnogobrojniji tip čine kameni sanduci koji su locirani na svim lokalitetima.

Na lokalitetu Slavkovića možemo razlikovati dva podtipa kamenih sanduka. Jedan podtip su grobovi koji su sačinjeni od manjih, a drugi grobovi sačinjeni od većih kamenih ploča (Madas 1984: 59).

Slika 3.
Mapa nekropole Dići

Figure 3.
Map of the Dići necropolis

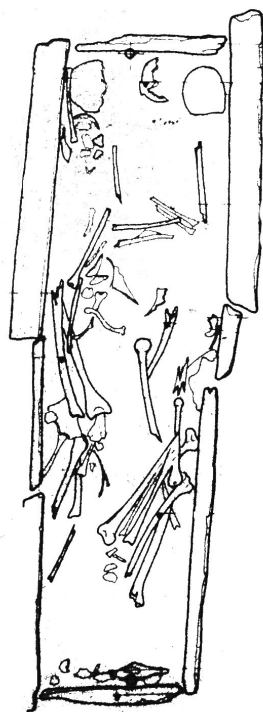
Slika 4. Grob sa kamenom konstrukcijom na dve vode (Madas 1984)

Figure 4. Grave with the stone construction on two sides (Madas 1984)

U sanduke sačinjene od manjih kamenih ploča (slika 5) spada trideset grobnica koje su locirane u severoistočnom i južnom delu nekropole, unutar same crkve, van porte, i sedam grobova koji nisu istraženi zbog svog položaja unutar temelja crkve. Orijentacija većine grobova ove vrste je zapad-istok, sa jednim izuzetkom čija je relacija istok-zapad (Madas 1984: 37). Što se tiče položaja pokojnika, najveći broj pokojnika je ispružen na leđima, ali se javlja i slučajevi dislociranih skeleta, dok su ruke uglavnom skrštene na stomaku ili grudima. Među istraženim grobovima konstatovani su skeleti muškaraca, žena i dece. Pronađeni su skeleti svih starosnih doba. Interesantno je da je na lokalitetu Slavkovića u više navrata nailaženo na grupne grobnice sačinjene od manjih kamenih ploča. Smatra se da je to posledica sukcesivnog sahranjivanja. Većina grobova nije imala priloge, ali se javljaju izuzeci u vidu bronzane dugmadi i nešto tkanine.

Kada je u pitanju drugi podtip sanduka (sačinjenih od većih kamenih ploča), konstatovano je 11 grobnica koje su locirane u severoistočnom i južnom delu nekropole. Svi pokojnici su sahranjivani ispruženi na leđima, ruku skrštenih na stomaku, osim jednog čiji je položaj ruku neodređen (Madas 1984: 59). Polna struktura obuhvata muške i ženske skelete, a konstatovano je i nekoliko dečijih grobova. Starost pokojnika obuhvata doba od 8 do preko 70 godina. Od nalaza su pronađeni komadi odeće, dugmad, ekser i keramičke posude (Madas 1984: 63).

Na lokalitetu Gračanica pronađeno je svega devet sanduka ovog podtipa od kojih je većina orijentisana pravcem zapad-istok, osim jednog koji je orijentacije istok-zapad. Grobne konstrukcije ovog podtipa se datuju od XVI do XVII veka. Pokojnici

Slika 5. Kameni sanduk sačinjen od manjih kamenih ploča (Madas 1984)

Figure 5. Stone coffin made of smaller stone tablets (Madas 1984)

su uglavnom polagani na leđa, ruku skrštenih na grudima ili stomaku, dok su ostali dislocirani. Polna pripadnost se razaznaje samo u dva slučaja, i to po jedna osoba muškog i ženskog pola. Starost pokojnika je uglavnom neodređena, ali se u tri slučaja razaznaju osobe straosti od 40 do preko 70 godina starosti. što se tiče grobnih priloga, pronađeni su delovi tkanine, pramen kose, ostaci potpetice, dve blokeje, ostaci drveta i koštica trešnje.

Na lokalitetu Dići pronađen je samo jedan sanduk ovog podtipa koji je lociran istočno od crkve. Pokojnik je ispružen na leđa sa rukama preko stomaka. Nepoznate su informacije o polu i starosti skeleta, jedino se zna da su u grobu od nalaza nađeni fragmenti parietalnih kostiju i zub.

Na nekropoli Petnička crkva konstatovana su dva sanduka ovog podtipa u severoistočnom delu porte crkve. Informacije o polnoj i starosnoj

Slika 6. Sarkofazi sa lokaliteta Slavkovica (Madas 1984)

Figure 6. Sarcophagus from the Slavkovica site (Madas 1984)

Slika 7. Ikonica svetog Nikole pronađena u sarkofagu na lokalitetu Slavkovica (Madas 1984)

Figure 7. Icon of st. Nikola found in a sarcophagus on the Slavkovica site (Madas 1984)

pripadnosti skeleta su nepoznate. Grobni prilozi su konstatovani u vidu nekolicine fragmenata keramike (terenski dnevnik).

Nasuprot prethodnim lokalitetima, informacije o Pustinji su veoma oskudne. Jedino što je poznato jeste da na lokalitetu Pustinja ima tri grobne konstrukcije koje ulaze u profil crkve.

Za razliku od prethodnih pet vrsta konstrukcija, šesta je najsloženija i nju čine sarkofazi (slika 6), kojih je pronađeno ukupno tri u predelu kapele crkve na lokalitetu Slavkovica. Izgrađeni su od monolitnih kamenih blokova i u vidu prizmatične forme oštih, pravih ivica i sasvim jednostavnih, ravnih površina. Ornament na pomenutim sarkofazima se javlja u vidu bordura (Madas 1984: 80). Svi sarkofazi orijentisani su pravcem zapad-istok, dok su skeleti u njima položeni na leđima, ruku prekrštenih preko stomaka. Starosna doba osoba sahranjenih u sarkofazima kreće se od 40 do preko 70 godina. U sarkofazima je otkriven najveći broj grobnih priloga, i to u vidu komadića žućkastog stakla, fragmenata keramike, ikonice sa predstavom lika Sv. Nikole (slika 7), kao i grobni inventar u vidu dve gvozdene potkovice i ostataka obuće. Treći sarkofag bio je bez ikakvih priloga (Madas 1984: 80).

Diskusija

Datovanje kamenih grobnica ukazuje da se one javljaju u periodu od XI do XIX, ali je primećeno da je njihova upotreba najzastupljenija u periodu od XIV do XV veka. Ipak, kamene grobnice se ne javljaju na svim nekropolama u istom periodu. Naime, najjednostavniji tip grobnica, tj. grobnice sa kamenjem raspoređenim oko glave ili ploče koje su postavljene iznad glave i nogu pokojnika, prvi put se javljaju u XI veku na lokalitetu Slavkovica, dok se na

lokalitetima Dići i Gračanica javljaju tek u XIV veku. Ostale kamene grobne konstrukcije se javljaju u XIV veku na svim lokalitetima, a najzastupljenije su u XV veku i ona traje sve do XIX veka kada one potpuno nestaju (Madas 1984: 77). Radi razumevanja određenih grobnih rituala prilikom sahranjivanja neophodno je osvrnuti se i na pitanje samog položaja nekropola u odnosu na crkvu. Uočeno je da se one grupišu severoistočno, južno, zapadno, istočno u odnosu na crkvu i unutar same crkve. Sa sigurnošću možemo samo govoriti o položaju grobova sa lokaliteta Slavkovića i Petnička crkva, dok o lokalitetima Gračanica, Dići i Pustinja ne možemo govoriti zbog nedovoljnog broja informacija. Jasno je uočeno da se jedino sarkofazi kao grobne konstrukcije javljaju u samoj crkvi i da samim tim, pored forme i ornamenata, govore o svojoj važnosti.

Pored položaja grobova u odnosu na crkvu, od velikog značaja je i sam položaj skeleta. Naime, unutar grobova su konstatovani skeleti pokojnika koji su uglavnom imali jednoobraznu orijentaciju, sa nekoliko izuzetaka. Osnovna orijentacija grobova je zapad-istok, sa pokojnikovom glavom na zapadnoj strani, s tim što postoje odstupanja od tog pravca uslovljena naknadnim ukopavanjima. U Gračanici su uočeni grobovi orijentacije sever-jug i jug-sever, dok se u Dićima i Slavkoviću ne javljaju nikakvi izuzeci. Na nekropolama srednjeg veka orijentacije sever-jug ili jug-sever se uglavnom pripisuju nehrišćanskim, nomadskim elementima, dok se za nekropole poznog srednjeg veka orijentacija sever-jug i slične uglavnom vezuju za muslimanski pogrebni ritual ili eventualno katolički (Stojić 2011:48). Prema tome, možemo pretpostaviti da su osobe koje su na nekropoli u Gračanici bile sahranjivane pravcima koji nisu uobičajni bili druge veroispovesti.

Utvrđeno je da se skeleti unutar grobnica nalaze u ispruženom položaju sa rukama skrštenim na stomaku. Ovakav položaj ruku je utvrđen na mnogim nekropolama i uglavnom se objašnjava pogrebnim običajem vezanim za period poznog srednjeg veka (Stojić 2011:54). Ovaj način polaganja pokojnika je zastupljen kod osoba kako muškog tako i ženskog pola, kao i kod svih starosnih doba.

Kada je reč o sarkofazima, na nekropoli u manastiru Slavkovića pronađena su tri koja se po svojoj monumentalnosti izdvajaju od običnih grobnica. Pitanje koje se nameće je ko su bile osobe sahranjene unutar sarkofaga lociranih unutar kapele crkve, koja je u tu svrhu i podignuta. Međutim, zbog

malog broja grobnih priloga i nepostojanja pisanih istorijskih izvora to se ne može utvrditi (Madas 1984: 112).

Obred sahranjivanja u sarkofazima odvijao se na isti način kao i sahrane u običnim grobnicama tog vremena. Sarkofazi su u suštini isti, osim što je u jednom od sarkofaga nađena ikonica Sv Nikole u ruci osobe ženskog pola starosti oko 65 godina, čija se glava nalazila na maloj kamenoj ploči (Madas 1984: 113). Položaj skeleta u drugom sarkofagu otvara mogućnost da je on naknadno otvaran ili čak opljačkan (Madas 1984: 113).

U trećem sarkofagu nije pronađen ceo skelet, već samo donja polovina tela. U pitanju je muškarac starosti 60-70 godina kod čijih su stopala pronađene dve potkovice, koje su bile deo pokojnikove obuće. Ovo nije jedinstven slučaj u Srbiji, naime na nekropoli u Mirijevu pronađen je muški skelet koji je kod stopala takođe imao dve potkovice (Bajalović-Bitrašević 1960: 23). Poznato je da su mesta za sahranjivanje unutar samih crkava bila namenjena uglednim članovima pojedinih bratstava, episkopima i arhiepiskopima (Dudić 1995: 12). Na osnovu ovog može se pretpostaviti da su ove tri osobe veliki crkveni velikodostojnici, ili pak ktitori same kapele. Kada je u pitanju grobna konstrukcija, treba napomenuti da njen izgled nije uslovljen polnom pripadnošću ili starosti osobe. O tome svedoče podaci da je jednak broj muškaraca i žena sa lokaliteta Slavkovića i Gračanica bio sahranjivan u kamenim sanducima.

Zaključak

Dolazimo do zaključka da se u periodu od XI do XIX veka u valjevskom kraju kamene grobne konstrukcije javljaju kao jedan od načina sahranjivanja pokojnika, pri čemu se može izdvojiti nekoliko različitih vrsta sahranjivanja u njima: grobovi sa kamenjem raspoređenim oko pokojnikove glave, kameni sanduci, sarkofazi, kamene ploče ispod glave, kamene konstrukcije na dve vode i jedan grob kome je pod popločan oblucima. Kao deo grobnih rituala konstatovano je da su se sahranjivanja vršila kako u neposrednoj blizini crkve, tako i u njoj samoj, što je evidentirano kao slučaj na svim nekropolama. Privilegiju sahranjivanja unutar crkve imali su imućniji ljudi i crkveni velikodostojnici, što je zaključeno na osnovu prisustva grobnih priloga i natpisa sa kamenih ploča. Uočeno je da su svi pokojnici u opru-

ženom položaju na leđima sa rukama prekrštenim na trbuhu. Orijentacija većine skeleta je zapad-istok, sa pokojnikovom glavom na zapadu, ali uočeni su i izuzeci sa orijentacijama sever-jug i jug-sever, na osnovu čega možemo zaključiti da su pokojnici u okviru nekropola bili druge veroispovesti. Ono što je ovim istraživanjem takođe konstatovano o skeletima je i to da pol i starost nisu bili presudni faktori za sahranu u samim grobnicama tj. da su u grobnicama podjednako sahranjivani muškarci, žene, deca, kao i starije i mlađe osobe. Ovo nam govori da su pravo na sahranu imali svi i da nema izuzetaka osim za sarkofage, gde su samo imućniji ljudi bili sahranjivani.

Smatramo da bi svakako neka od budućih istraživanja mogla da doprinesu novim saznanjima na polju istraživanja kamenih grobnica, što bi upotpunilo sliku o pogrebnim običajima u srednjovekovnim manastirima u valjevskom kraju. Treba napomenuti i da bi detaljnije antropološke analize u mnogome pomogle u novim saznanjima koje se odnose na kamene konstrukcije.

Zahvalnost. Ovom prilikom zahvalili bismo se MA Radivoju Arsiću, arheologu iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Valjevo koji nam je omogućio pristup arheološkoj dokumentaciji i literaturi neophodnoj za izradu ovog rada, kao i Bojani Topalović iz Narodnog muzeja u Kragujevcu na ustupljenoj literaturi.

Literatura

Bajalović-Bitrašević M. 1960. *Srednjovekovna nekropola u Mirjevu*. Beograd: Muzej grada Beograda

Dučić N. 1995. *Stara srpska groblja i nadgrobni bezezi u Srbiji*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture

Isaković M. 1989. *Valjevo i okolne oblasti u srednjem veku*. Valjevo: Narodni muzej Valjevo

Madas D. 1984. *Slavkovicica*. Kragujevac: Zavod za zaštitu spomenika kulture

Stojić I. 2011. *Gračanica crkva i nekropola kod Valjeva*. Valjevo: Zavod za zaštitu spomenika Valjevo

---

Ivan Avdić, Dimitrije Marković and Ana Murganić

The Stone Burial Structures in the Vicinity of Valjevo

This article deals with the study of medieval stone tombs in the monastery complexes of Valjevo region. The aim of this study was an attempt to investigate the time of formation and disappearance of the stone graves, determining the shape of monuments, as well as determining the sex and age structure of the people who were buried there. The presence of stone graves, a total of 86, was noted at the necropolises in 5 of the monasteries: Slavkovicica, Gračanica, Dići, Pustinja and Petnica. The entire study has shown that the stone graves occur in the period from XIV to the XIX century, and that they can be found exclusively within the monastery complex. In order to understand certain burial rituals it was important to look at the question of the grave positions in relation to the church. It was observed that they are grouped north-east, south, west, east of the church, as well as inside the church. With confidence we can only talk about the position of the graves at the sites of Slavkovicica and Petnica, while we cannot talk of Gračanica, Dici and Pustinja due to insufficient information. It was observed that only the sarcophagus as grave structures occur in the church itself and that therefore, in addition to forms and patterns, talk about their importance.

We are able to differentiate four different types of stone structures. The most common forms are usual stone structure, stones strung around head and legs of the decedent, stone sarcophagus, as well as exceptions in the form of stone slabs beneath the decedents head and the construction of two parts connected in the middle. In addition to the position of graves in relation to the church, which is very important, very important is the position of the skeleton themselves. Namely, the skeletons of the deceased who were found in the graves generally had a uniform orientation, with few exceptions. The basic orientation of the graves in west-east, with the head of the departed to the west, but there are deviations from the direction determined by subsequent burial. In Gračanica there were graves with orientation: north-south and south-north, while in the Dići and Slavkovicica there were no exceptions. The tombs of the Mid-

dle Ages that are oriented north-south or south-north were mainly attributed to non-Christian, nomadic elements, while the burial of the late medieval north-south orientation were usually associated with Muslim burial rituals, or possibly catholic (Stojić 2011: 48). Therefore, we can assume that people who were buried in Gračanica necropolis, in directions that are not common, could have been some other religion. What is more, skeletons are positioned on their backs, with their hands laid on their stomachs. This position of decedents hands has been found on many necropolises, and is commonly explained by the burial rituals of the later Middle Ages (Stojić 2011: 54). Also, it's noticed that gender and age are not important for the forms of stone constructions. What was concluded, based on the analysis of the graves, grave goods and skeletons in them, is that church dignitaries and prominent people were usually buried in this stone tombs. It should be pointed out that further antropological analysis would greatly help in understanding these stone structures.